

Переклад Л. Ситниченко

Юрген Хабермас

КОМУНІКАТИВНА ДІЯ І ДИСКУРС —

дві форми повсякденної комунікації

Перш ніж дискутувати, я хотів би точніше визначити поняття комунікації. Досі ми брали до уваги лише ті речення, що використовуються у висловлюваннях. Але на місце мовних виразів можна поставити також дії, вчинки, переживання та їхні втілення. При взаємодії людей ці (принаймні, три різновиди) мовних виразів та їхні позамовні прояви завжди пов'язані між собою. У мовчазній взаємодії людей (діях та жестах) мовні вирази існують принаймні у знятому вигляді. Під час розмови вони виступають як комунікативна дія (наприклад, під час «розмови через огорожу в саду»); і, навпаки, взаємодія, що має форму розмови (наприклад, вітання на вулиці чи розмова між сусідами), не може вважатися комунікативною дією без урахування позамовного контексту. В дискурсі ж необхідно звернути увагу лише на мовні висловлювання; вчинки та стан учасників дискурсу не є його складовими частинами. Таким чином, ми можемо розрізнити, щонайменше, дві форми комунікації (чи «мови»): *комунікативну дію* (взаємодію), з одного боку, та

Юрген ХАБЕРМАС (народ. у 1929 р.) з 1961 по 1964 р. викладав філософію в Гейдельберзі, з 1964 р. — професор філософії та соціології в університеті Франкфурта-на-Майні, з 1971 по 1981 р. — директор Інституту з вивчення умов життя науково-технічного світу (Штарнберг), тепер — професор Франкфуртського університету.

Засадниче значення для формування теорії комунікативної дії Ю. Хабермаса мали такі його відомі праці, як «Техніка і наука як «ідеологія»» (Habermas J. Technik und Wissenschaft als «Ideologie». Frankfurt a. M., 1974) та «До реконструкції історичного матеріалізму» (Habermas J. Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus. Frankfurt a. M., 1976). У першій з них було сформульовано вихідну для соціально-філософської концепції Хабермаса антинормію праці та комунікації (або ж інтеракції, символічно опосередкованої взаємодії), яка дістала подальший розвиток в останніх його працях.

Наголосимо, що головні методологічні настанови соціальної теорії Хабермаса взагалі та його теорії комунікації зокрема вирости з його полеміки з

дискурс — з іншого. В межах першої наївно, некритично припускаються значення та сенси з метою обміну інформацією (необхідним для дій досвідом); в межах дискурсу стають темою проблематичні претензії на значення і жодного обміну інформацією не відбувається. Саме в дискурсі ми намагаємося шляхом обґрунтувань знову відновити згоду, що стала проблематичною в комунікативній дії; в цьому сенсі я говорю про (дискурсивне) *взаєморозуміння*. *Взаєморозуміння* і має на меті подолати ситуацію, що виникла через проблематичність претензій на значення, що його наївно припускають у процесі комунікативної дії: *взаєморозуміння* веде до дискурсивно спричиненої, обґрунтованої згоди (що може доповнюватися традиційним розумінням цієї проблеми)¹.

Комунікативна дія відбувається у живій та нормативно забезпеченій мовній грі, в ході якої висловлювання усіх трьох категорій не лише утворюються за правилами, але й є пов'язаними між собою за правилом доповнення та підстановки. Консенсус, що супроводжує діяльність людей, стосується як запропонованого (об'єктивного. — Л. С.) змісту висловлювань, так і *думок*, намірів; як інтерсуб'єктивно значущих взаємно очікуваних вчинків, що супроводжують наші висловлювання, так і *норм*. Наївно прийняті в процесі комунікативної дії спільні сенси можна поділити на чотири сфери. А мовна гра відбувається нор-

¹ Дискурсивно обґрунтована претензія на значення схиляється до «наївного» модусу значення, оскільки результат дискурсу знову використовується у спільних діях. У цьому розумінні кожне значення виступає «наївним» допоки не тематизовано його внутрішні претензії, тобто допоки воно не стало предметом дискурсу.

Х.-Г. Гадамером про значення та межі герменевтичного методу. Підсумком цих дискусій стали збірки статей «Герменевтика і критика ідеології» (Hermeneutik und Ideologiekritik. Frankfurt a. M., 1971) та «Мовна прагматика і філософія», де надрукована одна з програмових статей Хабермаса: «Що означає універсальна прагматика?» (Habermas J. Was heibt Universalpragmatik // Sprachpragmatik und Philosophie. Frankfurt a. M., 1976). У ній починається методичне та детальне вивчення «загальних передумов комунікативної дії», що впливає з головного завдання універсальної прагматики — реконструкції універсальних умов можливого порозуміння у практиці комунікації, в дискурсі.

Велике значення для становлення засадових методологічних понять соціальної теорії Хабермаса мала також: його полеміка з одним із представників структурно-функціонального напрямку в сучасній соціології — Н. Луманом. її підсумком була спільна праця: «Теорія суспільства чи соціальна технологія: що дає системне дослідження?» (Habermas J., Luhmann N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie: Was leistet die Systemforschung? Frankfurt

мально, коли діючий та промовляючий суб'єкт будує свої висловлювання так, що він:

а) може інтенціонально повідомляти і відповідно розуміти прагматичний сенс міжособових відносин (які можна вербалізувати у мовних актах);

б) може інтенціонально повідомляти і відповідно розуміти значення, сенс об'єктивованих у реченнях змістів висловлювань;

в) не ставить під сумнів претензії на значущість тих думок, що перебувають у процесі комунікації;

г) може визнавати претензії на значущість кожної норми дії, що виникає залежно від обставин.

Щоправда, у процесі взаємодії люди створюють заходи проти можливих проблемних ситуацій, адже за відносно високої сприйнятливості повсякденної комунікації до її порушень запитання та відносні у пізнавальному сенсі відповіді є нормальною складовою частиною комунікативної практики. За умови прагматичного порушення консенсусу у сфері (а) чи (б) виникають запитання типу: Що ти маєш на увазі? Як я повинен це розуміти? Відповіді на ці запитання ми називаємо тлумаченнями, поясненнями. Порушення консенсусу у сфері (г) може, зрештою, призвести до запитань типу: Чому ти це зробив? Чому ти не вчинив інакше? На ці запитання ми відповідаємо, виправдовуючись. Запитання та відповіді належать тут до передумов не проблематизованих претензій на наївно припущену значущість. Щоправда, кожне з цих, не сутнісно істотних у пізнавальному аспекті запитань, може призвести до сумнівів щодо існуючого контексту діяльності, якщо на нього не буде знайдено відповіді. Тлумачення, твердження, пояснення та виправдання, що супроводжують взаємодію людей,

a. M., 1971). Саме в цій праці Хабермас приступає до розв'язання однієї з центральних, як уже зазначалося, проблем сучасної філософії — проблеми інтерсуб'єктивності. І робить це через визначення головних понять своєї теорії спілкування — понять комунікації, сенсу, дискурсу та ін. На його думку, вони є тісно пов'язаними між собою, бо саме в комунікації відбувається спільна актуалізація сенсів, значень різними людьми.

Особливий інтерес становить стаття ЮХабермаса «Попередні зауваги до теорії комунікативної компетенції», а надто пропонований у нашому посібнику фрагмент, оскільки в ньому йдеться саме про ключові поняття сучасної комунікативної філософії — «комунікативну дію» та «дискурс».

Переклад здійснено за виданням: Habermas J., Luhmann N. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie: Was leistet die Systemforschung? — Frankfurt a. M.: Suhrkamp Verlag, 1971. — S. 114—121.

несуть ту чи іншу інформацію; вони відповідають на запитання, з їхньою допомогою можна про щось дізнатися. Але це не стосується тих запитань, які висловлюють сумнів стосовно внутрішніх претензій на значущість самих висловлювань; *такі* запитання вимагають вказівки на підставу. Іншими словами, лише в дискурсі можна дістати відповідь на запитання про те, що саме стоїть на заваді взаємодії.

Дискурсивне обґрунтування перетворює тлумачення на інтерпретацію, твердження на пропозицію, пояснення на теоретичне пояснення і виправдання на теоретичне виправдання. З цією метою ми мусимо перейти від мови, яка є комунікативною дією, до мови як дискурсу.

Дискурс слугує обґрунтуванням проблематичних претензій на значення думок та норм. Саме тут я хочу назвати дві надзвичайно важливі точки зору, за допомогою яких можна відрізнити роль дискурсу від ролі інтеракції (взаємодії). Дискурс наполягає на своїх власних претензіях, що є результатом імовірності тих спонук до дій та вчинків, які мають спричинитися до того, що всі мотиви перебуватимуть за межами спільної здатності до порозуміння, і тоді питання про значення відокремлюються від питання про його походження. По-друге, дискурс наполягає на ймовірності претензій на значення, що мусить обернутися тим, що ми оголосимо екзистенційні застереження стосовно предметів комунікативної дії (речей і подій, осіб та висловлювань) і будемо дискутувати: а) про *стан справ*, який може бути кращим або гіршим; б) про *рекомендації та застереження*, які можуть бути як слухними, так і помилковими.

Перш ніж розглядати питання про можливість різниці між справжнім, істинним та помилковим консенсусом, іншими словами — претензії висловлювань на істину, я міг би пояснити *сенс* претензій на значущість норм.

У наївному припущенні значення тої чи іншої норми дій та вчинків міститься надто далекосяжна претензія, без якої ніколи не можна було б досягти контрфактичної сили природного імунітету проти подальших розчарувань. Я хотів би виходити з того феномена, що інтуїтивно кожен діючий суб'єкт перебуває в конкретній, теперішній ситуації. Коли ми зустрічаємо іншого як суб'єкт, а не як предмет, яким можна маніпулювати, ми (неминуче) вважаємо його наділений здоровим глуздом. Ми можемо лише тоді вступати у взаємодію з іншою людиною, зустрічати її у сфері інтерсуб'єктивності (як ми її назвали), коли ми вважаємо,

що ця людина може відповісти на наші запитання, дати звіт про свої дії та вчинки. Ми *мусимо*, якщо ми *бажаємо* ставитися до іншого, як до суб'єкта, виходячи з того, що ця людина може сказати нам, чому вона в конкретній ситуації поводить ся так, а не інакше. Ми вдаємося до ідеалізації, надто ж, коли справа стосується нас, коли ми дивимося на іншого суб'єкта очима, якими ми вдивляємося у самих себе; ми вважаємо, що інший, коли ми його запитаємо, зможе назвати такі самі підстави для дій та вчинків, які, за нашим переконанням, назвали б ми самі, коли б хтось запитав нас про це. Таке інтуїтивне переконання (бо факт підстановки в ході виконання дії приховується від самого себе) можна описати у формі двох контрфактичних очікувань: а) Ми чекаємо, що діючий суб'єкт інтенціонально дотримується усіх тих норм, якими він керується. Адже ми не можемо у процесі взаємодії описати підсвідомі мотиви поведінки іншого¹. Якщо ми це робимо, то, таким чином, ми залишаємо сферу інтерсуб'єктивності й поводимося з іншим як з об'єктом, *стосовно якого* ми спілкуємося з кимось третім, а не з *ним* самим. Це внутрішнє, *інтенціональне очікування* включає, окрім усього іншого, визнання того факту, що всі позавербальні явища, безумовно, можуть бути втілені у мовних висловлюваннях. б) Ми також очікуємо, що діючий суб'єкт керується лише тими нормами, які здаються йому справедливими. Але ми неспроможні нічого сказати про норми іншого, яких він дотримується у процесі взаємодії, коли він сам їх не визнає. Стосовно такого суб'єкта ми уявляємо собі такі загальні принципи, виходячи з яких його дії могли б бути справедливими. Це легітимуюче очікування включає, поряд з іншим, припущення, що тільки ті норми (чи загальні принципи) в очах діючого суб'єкта є справедливими, які, на його думку, витримали б обговорення у невимушеній та необмеженій дискусії. Ми переконані, що кожна, наділена здоровим глуздом людина може вийти з проблемних ситуацій за допомогою дискурсу.

Обидва контрфактичних очікування, що містять у необхідній для діяльності ідеалізації взаємні несправедливі звинувачення, посилаються на розуміння, принципово можливе у практичному дискурсі. Сенс претензій на значення

¹ Це, звичайно, не стосується особливого випадку — терапевтичного дискурсу, де обидва партнери мають однаковий намір — дізнатися про підсвідомі мотиви свідомості.

норм діяльності полягає, насамперед, в обіцянці того, що фактична діяльність суб'єкта може відбуватись як відповідальна діяльність розумного суб'єкта. Отже, значення норм полягає у претензії на дискурсивну обгрунтованість: ми приписуємо суб'єктові те, що він може сказати, яких норм він додержується і чому він вважає ці норми справедливими; водночас ми уявляємо собі, що суб'єкт (і дискурсивно можемо це показати) не виконує обидві з названих умов, ігнорує відповідні норми, і його поведінка змінюється.

Ми знаємо, що інституційована діяльність, як правило, не відповідає цій *моделі чистої комунікативної дії*, але ми не можемо інакше — і завжди, всупереч фактам, чинимо так, неначе ця модель справжня. На цій неминучій фікції ґрунтується гуманне ставлення людей одне до одного, тобто вони як суб'єкти не є один одному чужими. Ми можемо знати, що повсякденна, існуюча комунікація (з якої ми й виводимо означену ідеалізацію) насправді відхиляється від моделі чистої комунікативної дії. І здається цілком реалістичним — сприймати це відхилення як закономірний історичний процес. Але як ми можемо все ж таки усталити контрфактичні очікування? Цього можна досягти лише на шляху легітимації тих чи тих норм, що мають деяке значення, а також за допомогою закріплення легітимуючої віри як систематичної перешкоди для зумовленої лише процесом воління комунікації. Претензія норм на обгрунтованість може здійснюватися за допомогою все легітимуючої картини світу. Значення цієї картини світу посилюється тими комунікативними структурами, які виключають прагнення дискурсу, тому що вони стають на заваді трансформації усіх позамовних утворень у засоби мови, а також перешкоджають поступовому переходові від комунікативної дії до дискурсу¹. Перешкоди у процесі комунікації, що перетворюють на фікцію взаємні звернення до здорового глузду, водночас підтримують ту легітимуючу віру, котра зберігає ці фікції непроникними. Це й є парадоксальним досягненням ідеології. Вона викликає те невротичне занепокоєння, на прикладі якого може досліджуватися механізм спотворення комунікації².

1 Про головні положення теорії систематично перекручуваної комунікації див. мою статтю: «Універсальні претензії герменевтики» (Der Universalitätsanspruch der Hermeneutik//Hermeneutik und Dialektik / Bubner et al. (Hrsg.) Tübingen, 1970).

2 Lorenzer A. Sprachzerstörung und Rekonstruktion. Frankfurt, 1970.

Якщо ідеології насправді вдається легітимувати норми у значенні нібито справедливих, то саме тому, що її претензії на дискурсивне обґрунтування неможливо перевірити; помилковим є загальний і незалежний критерій, за допомогою якого ми могли б це зробити, коли ми перебуваємо в межах ідеологічної свідомості і свободу дискурсу для нас силоміць припинено; про умови дискурсу ми говоримо фактично лише між собою.

Ми можемо абстрактно виокремити п'ять випадків дискурсу:

а) дискурс як засіб комунікативної дії (наприклад, розмова з метою інформації та навчання або заздалегідь організований диспут);

б) комунікативна дія, яка лише позірно приймає форму дискурсу (всі форми ідеологічного виправдання);

в) терапевтичний дискурс, де створення умов для дискурсу править за підґрунтя саморефлексії (психоаналітична розмова між лікарем та пацієнтом);

г) нормальний дискурс, який слугує обґрунтуванню проблематичних претензій на значення (наприклад, наукова дискусія);

д) нові форми дискурсу (навчання за допомогою дискурсу замість дискурсу як засобу для інформації та інструкцій, модель вільної семінарської дискусії за Гумбольдтом).